

ΤΟ ΜΕΡΑΚΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Γιῶργος Θεοτοκᾶς

Ἐπὶ ἔνα συλλογικὸ συναίσθημα ποὺ δὲν βρῖσκω ἄλλον τρόπο νὰ τὸ χαρακτηρίσω παρὰ μ' αὐτὴν τὴ λέξη τὴν οἰκεία, ζεστή καὶ κάπως ἄπιαστη, ποὺ περιέχει καὶ περιπάθεια καὶ ἐπιθυμία καὶ εὐχαρίστηση καὶ λίγη θλίψη: μεράκι. Κάποτε ἀρκετὴ θλίψη. Τὸ μεράκι τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Γιῶργος Σεφέρης, πρὶν ἀπὸ χρόνια, ἔκαμε κάπου μιὰ νύξη γι' αὐτὸ ποὺ ὀνόμασε «καημὸ τῆς Ρωμιοσύνης» καὶ ποὺ τὸ καθόρισε σὰν «κάτι ποὺ μᾶς ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς ἄλλες φυλὲς τῆς γῆς». Τὸ ὄνομα Ἑλληνισμὸς ἐκφράζει πιὸ πλατιά ἐκεῖνο ποὺ ἔχω σήμερα στὸ νοῦ μου. Ἐννοῶ κάτι σὰν ἔμμονη ἰδέα, βγαλμένη ὁμως μέσα ἀπὸ τὴν καρδιά, ποὺ ἐμπνέει, διαποτίζει, χρωματίζει, ἀλλοῦ ἔντονα, ἀλλοῦ δειλὰ ἢ καὶ ἀνεπαίσθητα, τὰ γράμματά μας σ' ὀλόκληρη τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία. Τὸ αἰσθανόμαστε σὲ ὅποιο ἀντιπροσωπευτικὸ κείμενο πιάσουμε στὰ χέρια: στοὺς Φαναριῶτες, στοὺς Ἐφτανήσιους, στὸν Κοραή, τὸ Μακρυγιάννη, τοὺς καθαρολόγους τοῦ παλαιοῦ καιροῦ, τὸν Ψυχάρη, τὸν Παλαμᾶ καὶ τὴ μαχητικὴ φάλαγγα τῶν πρώτων δημοτικιστῶν, στὸν Παπαδιαμάντη, τὸ Γιαννόπουλο, τὸ Δραγούμη, τὸ Σικελιανό, τὸν Καβάφη, τὸν Κόντογλου, σ' ὅλο τὸ κίνημα τῆς δεκαετίας τοῦ 1930 μὲ τὶς ἀνησυχίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ μὲ τὴν πολυμέρειά του, τὸ πνευματικὸ κίνημα τῶν νέων ποὺ ἔζησαν τὰ χρόνια τοῦ σχηματισμοῦ τους, μὰ καὶ τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ τους, δίχως νὰ γιαντρευτοῦν ποτὲ ἀπὸ τὸ ψυχικὸ τραῦμα ποὺ ἄνοιξε μέσα τους ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ.

Ὅλους αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς, μαζὶ μὲ τὰ ἀτομικὰ καὶ μὲ τὰ ἐποχιακὰ καὶ μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἔκφρασης ποὺ ὁ κα-

θένας τους πάλεψε νὰ λύσει, τοὺς βασάσανισε ὀλοένα καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὅχι πάντα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, βέβαια, ἀλλὰ τουναντίο μὲ τοὺς πιὸ ποικίλους καὶ συχνὰ ἀντιφατικοὺς τρόπους. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις εἶταν ζήτημα ἐλευθερίας, ἀνόρθωσης τοῦ ἔθνους, τοῦ «γένους», ὅπως τὸ ἔλεγαν οἱ ραγιαδες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Σὲ ἄλλες, εἶταν θέμα γενικοῦ πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ. Ἀπὸ ποῦ θὰ ἀντλήσει ὁ Νέος Ἑλληνισμὸς τὶς ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς δυνάμεις ποὺ τοῦ χρειάζονται γιὰ νὰ ὑπάρξει, γιὰ νὰ ἀτενίσει τὰ μελλούμενά του; Ἀπὸ τοὺς «μεγάλους προγόνους», τὴ μνήμη καὶ τὴν κληρονομία τῆς κλασικῆς Ἀρχαιότητος; Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Ὀρθοδοξία; Ἀπὸ τὶς αὐθόρμητες, δροσερὲς πηγὲς τῆς δημοτικῆς ζωῆς; Ἄλλοτε εἶταν πρόβλημα αὐτογνωσίας: νὰ ἐμβαθύνουμε τὴν ἔθνικὴ προσωπικότητά μας, νὰ τὴν ἀναλύσουμε, νὰ τὴ συνειδητοποιήσουμε ὅσο μπορούμε περισσότερο, νὰ γίνουμε «αὐτοὶ ποὺ εἴμαστε», ὄχι μιμητές, ἀλλὰ γνήσιοι καὶ εἰλικρινεῖς. Ἄλλοτε πάλι, προσπάθεια μεγαλεπίβουλη γιὰ μιὰ ἀνασύνθεση ὅλων τῶν πνευματικῶν ρευμάτων τῆς ἱστορίας μας μέσα σὲ μιὰ καινούρια κοίτη. Ἄλλοτε ἔξαρση καὶ δοξολογία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἄλλοτε ἡδονικὴ, ἀλλὰ περήφανη ἀπόλαυση τῶν αἰῶνων τῆς λαμπρῆς παρακμῆς, ἄλλοτε σπαραγμὸς σιὸ βυθὸ τῆς συμφορᾶς καὶ τῆς ταπείνωσης, αὐτοτιμωρία, ἀλύπητο μαστίγωμα τοῦ ἑαυτοῦ μας, ἄλλοτε νοσταλγία χαμένων πατρίδων, ἢ, ἀκόμα, χαρούμενη ἔνωση μὲ τὴ φύση, μὲ τὴ θάλασσα, τὸ βουνό, τὸ φῶς, τὸ νησί, τὴ μαγεία τοῦ Αἰγαίου. Ἄλλες φορές, συνειδητὴ, ἐπίμονη προσπάθεια νὰ διατηρή-

σομε τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ τὸ ἑναρμονίσουμε μὲ τὰ ρεύματα τοῦ σημερινοῦ κόσμου, νὰ κάμουμε σύγχρονη, ἀλλὰ ἑλληνικὴ λογοτεχνία, σύγχρονη, ἀλλὰ ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ κλπ. Ὁ καθένας ἄς βάλει μὲ τὸ νοῦ του τὰ παραδείγματα, πὺ εἶναι πάρα πολλά. Δὲν ἔξαντλῶ, βέβαια, τὶς περιπτώσεις.

Αὐτὰ πὺ γράφω ἐδῶ δὲν εἶναι θετικές, κατασταλαγμένες γνώμες, ἀλλὰ μᾶλλον μιὰ ψηλάφηση τοῦ θέματος, πὺ γίνεται γιὰ νὰ προκαλέσει συζήτηση, νὰ δοῦμε πὺ περίπου βρισκόμαστε τούτη τὴν ὥρα, νὰ δώσουμε ἓνα στίγμα. Ἐχω τὴν ἐντύπωση ὅτι κάποτε, τὰ τελευταῖα χρόνια, — δὲν θὰ μπορούσα νὰ πῶ ἀκριβῶς πότε — τὸ μεράκι τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔπαψε νὰ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ αἷτια πὺ δικαιώνουν τὴν πορεία τῶν γραμμάτων μας. Δὲν λέω τὸ μόνο αἷτιο, τὸ μόνο δὲν εἶταν ποτέ. Εἶταν ὅμως, ὡς σήμερα, κάτι πάντα παρὸν πὺ ἔδινε ἓναν τόνο, ἓνα χρῶμα καὶ τελικὰ ἓνα γενικότερο νόημα στὴν προσπάθεια τοῦ δημιουργικοῦ λόγου. Κάποτε, στοὺς νεωτέρους μας, αὐτὸ σταμάτησε, νομίζω μάλιστα ὅτι σταμάτησε ἀσυνείδητα. Δὲν ὑπῆρξε πρόθεση, πρόγραμμα, δὲν διατυπώθηκε αἷτημα σχολῆς. Τὸ γεγονὸς συνέβηκε ἀπὸ μόνο του, χωρὶς νὰ τὸ συλλογίζεται κανεὶς. Ἀπὸ μιὰν ἡλικία καὶ κάτω, οἱ νέοι Ἑλληνες λογοτέχνες ἔπαψαν νὰ συντηροῦν αὐτὸ τὸ συναίσθημα καὶ νὰ τὸ ἐκφράζουν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἔντονα ἢ χαμηλόφωνα. Δὲν εἶμαι ἀρνητὴς τῆς νεώτατης λογοτεχνίας μας. Μέσα στὸ πλῆθος τὰ βιβλία πὺ μᾶς προσφέρει, χρόνο μὲ τὸ χρόνο, ξεχωρίζω κάθε τόσο μερικὰ κείμενα, ποιητικὰ ἢ ἀφηγηματικὰ, πὺ δίνουν ὑποσχέσεις, βλέπω νὰ προβάλλουν καὶ μερικὲς — λίγες, βέβαια, μὰ πάντα εἶταν καὶ θὰ εἶναι λίγες — προσωπικότητες ἀπὸ συγγραφεῖς πὺ μπορεῖ, ὅταν μεστῶσουν καὶ ἂν πάρουν τὴ δουλειὰ μὲ κάποιο πάθος, νὰ δώσουν μιὰ μέρα ἔργα μὲ βαρύτητα. Τὸ μεράκι τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὅμως δὲν τὸ ξέ-

ρουν κι ἴσως νὰ μὴν καταλάβουν τί ἀκριβῶς ἐννοῶ, ἂν τύχει καὶ διαβάσουν αὐτὲς τὶς σελίδες. Γράφουν, βέβαια, ἑλληνικά, ἀλλὰ δὲν ἐνδιαφέρονται ἰδιαίτερα γιὰ τὴ γλῶσσα, γιὰ τὴν εὐταξία τῆς καὶ τὴν εὐρυθμία τῆς, γιὰ τὴν ἀξία τῶν λέξεων, γιὰ τὸ φορτίο ἀπὸ ψυχικότητα καὶ ἀπὸ πνεῦμα πὺ μπορεῖ μιὰ λέξη νὰ περιέχει. Μεταχειρίζονται τὰ ἑλληνικά χωρὶς στοργή, χωρὶς καμιὰ μελέτη τῶν δυνατοτήτων τους, καμιὰ βαθύτερη αἷσθηση τοῦ παλμοῦ τους, τοῦ ρυθμοῦ τους, τῶν ἀμετρητῶν μυστικῶν τους. Μαζὶ μὲ τὸ μεράκι τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔλειψε καὶ τὸ πιὸ εἰδικὸ μεράκι τῆς γλῶσσας. Ὡστόσο, γράφουν ἑλληνικά καὶ ζωντανεύουν, στὰ κείμενά τους, κάτι ἀπὸ τὸν ἀέρα καὶ τὸ κλίμα τοῦ τόπου, κάτι ἀπὸ τὸ ὕφος τῶν ἀνθρώπων του. Αὐτὸ ὅμως γίνεται τυχαῖα, ἐπειδὴ ἀνασαίνουν τὸν ἀέρα καὶ, θέλοντας καὶ μὴ, μαζεύουν μόνια τῆς Ἑλλάδας στὸ ὑποσυνείδητό τους. Δὲν ὑπάρχει πιά στὰ γραφτά τους ἐκεῖνος ὁ ζεστός πυρήνας Ἑλληνισμοῦ πὺ ἀποτελοῦσε ἄλλοτε γνώμονα καὶ κατεύθυνση καὶ προσδιόριζε ψυχικὲς ἀποκρυσταλλώσεις. Τὰ βιβλία τους, μὲ μερικὲς ἔξωτερικὲς ἀλλαγές, θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν γραφεῖ ὅπουδῆποτε στὴν ὄχι κομμουνιστικὴ Εὐρώπη. (Ἄς προσεχτεῖ ὅτι μιλῶ γιὰ «Ἑλληνισμό» καὶ ὄχι γιὰ «ἑλληνικότητα». Σὰν ὄρος, ἢ «ἑλληνικότητα» εἶταν πάντα κάτι λειψὸ καὶ μᾶλλον σχολαστικὸ καὶ τώρα πιά ἔχει φτηνύνει τόσο πολὺ, πὺ θὰ ἤθελα νὰ τὴν καταργήσω ἀπὸ τὸ λεξιλόγιο. Ὅποιος ἔχει τὴν αἷσθηση τῶν ἀποχρώσεων θὰ καταλάβει τὴ διάκριση).

Τί συμβαίνει; ἀναρωτιοῦμαι. Πρόκειται, ἄραγε, γιὰ ἓνα πρόσκαιρο φαινόμενο πὺ ὀφείλεται σὲ λόγους εἰδικούς τῆς παρούσας ὥρας; Ἡ μήπως εἶναι ἢ ἀπαρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς, ὅπου τὰ νεοελληνικά γράμματα θὰ ἀπορροφηθοῦν ἀπὸ τὸ μεγάλο ρεῦμα τοῦ βιομηχανικοῦ διεθνισμοῦ, θὰ χάσουν τὸν ὅποιον εἶχαν ὡς σήμερα

Ιδιαίτερο χαρακτήρα και δὲν θὰ εἶναι πιά, στὸ ἐξῆς, ἄλλο τίποτα παρὰ ἡ τοπικὴ γλωσσικὴ ἔκφραση μιᾶς πραγματικότητας ποὺ θὰ ἔχει ἀποεθνικοποιηθεῖ; Ἀλλὰ τότε κι ἡ ἴδια ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα τί ἀντιπροσωπεύει ἀπ' ἐδῶ και πέρα; Δὲν εἶναι πιά μιὰ «ἀξία καθ'ἑαυτήν»: ἡ Γλῶσσα μας, ζωντανό, ὠραῖο, μοναδικό και ἀναντικατάστατο πλάσμα, σὰν γυναίκα ἀγαπημένη, ποὺ τὸ πλησίασμά της σὲ γεμίζει χαρὰ και γοητεία. Δὲν τὴν ἐρωτεύονται πιά, δὲν πασχίζουν νὰ τὴν κατακτήσουν. Τὴν κοιτάζουν σὰν ἓνα ὀποιοδήποτε ἐργαλεῖο γιὰ νὰ γίνεται ἡ δουλειά, ἐργαλεῖο οὐδέτερο, ἀδιάφορο, ποὺ μπορεῖς, μὲ λίγη προσπάθεια, και νὰ τὸ ἀλλάξεις μὲ ἄλλο. Ἐνας νέος πεζογράφος, ποὺ ἐκτιμῶ ἰδιαίτερα, μοῦ τὸ λέει καθαρά, σ' ἓνα πρόσφατο γράμμα του, μιλώντας σὰν ἐκπρόσωπος τῆς γενεᾶς του: «Γιὰ μᾶς τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα εἶταν κάτι ποὺ δὲν μᾶς ἀπασχόλησε καθόλου κι ὁ ἀγῶνας δὲν γίνεται ἴσως πιά ἀνάμεσα στὴ δημοτικὴ και τὴν καθαρεύουσα, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὰ ἑλληνικά και σὲ μιὰ ἄλλη, ξένη γλῶσσα. Παραδείγματα ὑπάρχουν ἄφθονα, ἀνθρώπων μὲ περίσσιο ταλέντο, ποὺ στράφηκαν στὴν ξενιτειὰ γιὰ νὰ γνωρίσουν μιὰ πιὸ εὐκολὴ ἐπιτυχία...».

Ἡ νέα λογοτεχνία μας ἀνακάλυψε τὸ κενό τοῦτο εἶναι, μάλιστα, τὸ μεγάλο της γεγονός. Τώρα ἡδονίζεται μέσα στὸ πνευματικὸ μηδέν, ἀπολαμβάνει τὰ ἀδιέξοδά της, τὶς ἀγωνίες της, τὰ ἄγχη της, τὰ ἐπιδεικνύει ὄλα αὐτά, περηφανεύεται ποὺ τὰ βρῆκε. Κατέχεται κι ἀπὸ ἓνα πλέγμα ὑπεροχῆς ἀπέναντι στοὺς παλαιότερους της ποὺ πάλεψαν κι αὐτοὶ μὲ τὰ ἴδια προβλήματα, μὰ δὲν ἔπαψαν, ὥστόσο, νὰ ζητοῦν παρηγοριά κι ἐλπίδες ἀπὸ τὴν πνευματικὴ τους παράδοση. Ἡ νέα λογοτεχνία ἰσχυρίζεται πὼς ξεπέρασε αὐτὲς τὶς ἀφέλειες, ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὰ περιττὰ βάρη, ἀπὸ δεσμούς μὲ πράγματα ποὺ τῆς φαίνονται νεκρά. Τὴν ἐλκύουν ὁμως πολὺ — καθὼς

και τὸ πλῆθος τοὺς νέους μας ἀφαιρεμένους ζωγράφους—τὰ πελώρια κοσμοπολιτικὰ κέντρα τῆς μεγάλης ἐπιτυχίας, τὸ Παρίσι, ἡ Νέα Ὑόρκη, ὄχι σὰν λύσεις κανενὸς προβλήματος, ἀλλὰ σὰν μεθυστικὲς στιγμὲς τῆς ὑπαρξῆς, σὰν χῶροι ἡδονικῆς φυγῆς και ναρκισσευόμενης προβολῆς τῆς ἀτομικῆς ἀγωνίας μέσα στὰ ἀσταμάτητα πυροτεχνήματα τοῦ αἰῶνα.

Συλλογίζομαι μιὰν ἀπὸ τὶς συνεντεύξεις ποὺ ἔδωσε ὁ Μπόρις Πάστερνακ, λίγο πρὶν πεθάνει. Τὸν ρώτησαν, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, τί νόημα εἶχαν τὰ ποιήματα μὲ χριστιανικὴ ἔμπνευση ποὺ θεώρησε καλὸ νὰ περιλάβει, αὐτὸς ὁ ὕμνητῆς τῆς Ρωσικῆς Ἐπανάστασης, στὴν πλατιὰ εἰκόνα τῆς σοβιετικῆς ζωῆς, ποὺ παρουσίασε στὸ μυθιστόρημά του Ὁ γι α τ ρ ὸ ς Ζ ι β ἄ γ κ ο. Ὁ Πάστερνακ, ποὺ δὲν εἶχε τὴ διάθεση νὰ δώσει πολλὰς ἐξηγήσεις στὸ σημεῖο αὐτό, ἀποκρίθηκε, ἀνθυμοῦμαι καλά, ὡς ἐξῆς: «Θέλησα ν' ἀνάψω μιὰ σόμπα γιὰ νὰ ζεστάνω τὸ δωμάτιο». Αὐτὰ τὰ λόγια μοῦ ξανάρχονται σιὸ νοῦ, καμιά φορὰ, ὅταν ξεφυλλίζω βιβλία τῆς λογοτεχνίας τοῦ κενοῦ, ὅταν παρακολουθῶ παραστάσεις τοῦ λεγόμενου πρωτοποριακοῦ θεάτρου, ὅταν ἐπισκέπτομαι ἐκθέσεις ἀφαιρεμένης ζωγραφικῆς. Τὸ δωμάτιο εἶναι κρύο και δὲν ὑπάρχει σόμπα.

Προαισθάνομαι, ὥστόσο, ὅτι μιὰ μέρα, κοντινὴ ἢ μακρινὴ δὲν ξέρω, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς νέους αὐτοὺς—ἢ ἄλλοι πιὸ νέοι, ποὺ δὲν ἤρθε ἀκόμα ἡ ὥρα τους νὰ βγοῦνε στὸ φῶς—θὰ νιώσουν ἰσχυρὴ τὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ πιὸ θερμὴ ἀτμόσφαιρα. Πιστεύω πὼς τότε ἐκείνο ποὺ θὰ τοὺς χρειαστεῖ περισσότερο θὰ εἶναι πάλι ὁ Ἑλληνισμός, ἀλλὰ ὁ Θεὸς νὰ μὲ φυλάει ἀπὸ συμβουλὲς και συνταγές. Πολὺ ἀντιπάθησα στὰ νιάτα μου τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ζητοῦσαν νὰ μᾶς ἐπιβάλουν ἑτοιμὲς λύσεις και δὲν θὰ περιπέσω τώρα στὸ ἴδιο σφάλμα. Δὲν πρόκειται νὰ πῶ: πηγαίνατε στὴν ἀρχαία τραγωδία ἢ στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας

ἢ στοὺς νέους κλασικούς μας, τὸ Σολωμό, τὸ Μακρυγιάννη, τὸν Παπαδιαμάντη, ἢ πηγαίνετε στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ἢ ὅπου-δήποτε ἄλλου. Αὐτὰ εἶναι εὐκόλα νὰ λέγονται, μὰ τὸ ζήτημα εἶναι πολὺ πιὸ βαθὺ καὶ πιὸ περίπλοκο ἀπὸ ἓνα πρόγραμμα μελέτης καὶ μορφωτικῶν ταξιδιῶν. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν αὐτὴ ἡ ἀπέραντη, ἡ ἀστείρευτη παρακαταθήκη πνευματικότητος πού λέγεται Ἑλληνισμὸς μᾶς βοηθεῖ νὰ δώσουμε ἓνα νόημα στὴ δική μας, σημερινὴ ζωὴ, νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὸ κενὸ καὶ ἀπὸ τίς ἀφαιρεμένες ἐκφράσεις τοῦ κενοῦ, νὰ ἀποκτήσουμε χαρακτήρα, ἔρμα, δικαίωση, προσορισμό. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει, στὸ ἐξῆς, εἶναι ὁ Ἑλληνισμὸς σὰν πηγὴ ἀξιών πού μποροῦν νὰ στηρίξουν τὴν ὑπαρξή. Ἄλλὰ γιὰ νὰ φτάσουν οἱ νέοι ἐκεῖ, πρέπει νὰ αἰσθανθοῦν ἀληθινὰ αὐτὴ τὴν ἀνάγκη σὰν κάτι ζωτικὸ καὶ πρέπει νὰ τὸν ἀνακαλύψουν τὸν Ἑλληνισμὸ γιὰ λογαριασμό τους, νὰ τὸν ζήσουν σὰν κάτι δικό τους, περίπου σὰν δημιούργημά τους, ὄχι σὰν διδασκαλία στρωμένη ἀπὸ πρῖν.

Ἄλλιῶς δὲν βλέπω διέξοδο ἄλλη παρὰ μόνο, καθὼς ἔλεγα, τὸ ἀτομικὸ ξεθύμασμα σὰν πράξη ἀναίτια ἢ, πιὸ πεζά, σὰν ἐξυπηρέτηση καθαρὰ ἐπαγγελματικῶν συμφερόντων: νὰ ἔχουμε ὡς κύριον σκοπὸ τῆς ἐργασίας μας τὸ νὰ μεταφραστοῦμε ἢ νὰ γράφουμε ἀπ' εὐθείας ἀγγλικά ἢ γαλλικά γιὰ νὰ κάμουμε καριέρα (τί καριέρα;) στὰ μεγάλα κέντρα τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἢ νὰ ἐγκατασταθοῦμε στὸ Παρίσι καὶ νὰ ἀκολουθοῦμε τὰ ρεύματα τοῦ διεθνικοῦ χρηματιστηρίου τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν γιὰ νὰ πουλοῦμε καὶ νὰ ζοῦμε. Καὶ τὸ ἄγχος τοῦ κενοῦ νὰ γίνεται, μέσα μας, ὀλοένα πιὸ ὀδυνηρό, ὡς τὴν ὥρα πού θὰ καταντήσῃ ἀληθινὰ ἀβάσταχτο, ἢ νὰ τὸ ξεχνοῦμε κι αὐτὸ στὸ τέλος, μὲ τὰ χρόνια,

καὶ νὰ καταλήγουμε, ἀπλὰ καὶ ἡσυχα, στὸν πιὸ πρακτικὸ ὠφελιμισμὸ. Ἄλλὰ τότε τί νόημα εἶχαν ὅλες αὐτὲς οἱ φασαρεμένες πνευματικὲς ἐπαναστάσεις γιὰ νὰ λυτρωθοῦμε ἀπὸ τὴ νοοτροπία τῶν ἐμπόρων, τῶν ἀπλῶν, πρακτικῶν ἀνθρώπων μὲ τὰ λογιστικὰ βιβλία καὶ τοὺς μπεζαχτάδες; Τί μᾶς ἔφταιγαν οἱ ἔμποροι, ἂν στὸ κοινὸ ἐμπόριο πᾶμε νὰ καταλήξουμε καὶ ἐμεῖς; Μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀντιμετώπιζαν τὸ πρόβλημά τους ἐκεῖνοι πού πίστευαν στὴ «Μεγάλῃ Ἰδέᾳ» ἢ στὸ «ἀρχαῖον κλέος» ἢ στὸν «ἐνδοξὸ μας Βυζαντινισμό», στὴ «Ρωμιοσύνη, μάνα μου!», στὸν «αἰῶνιο χορὸ τῆς Ἑλλάδας...».

Ἄς μὴν παρεξηγηθοῦν τὰ λεγόμενά μου. Δὲν ζητῶ τὸ κλείσιμο στὸν ἑαυτό μας, τὴν πνευματικὴ ὀμφαλοσκοπία, τὰ τεῖχη τοῦ καλλιτεχνικοῦ προστατευτισμοῦ. Εἶμαι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους πού πολέμησαν αὐτὰ τὰ πράματα, πού ἀξίωσαν νὰ ἀνοίξουμε τὰ μάτια στὸν ἔξω κόσμον καὶ νὰ ποῦμε ὀργανικὰ στὴν Εὐρώπῃ. Δὲν ἀναιρῶ σήμερα τίς ἀπόψεις μου ἐκεῖνες. Πιστεύω ὁμως — καὶ τοῦτο τὸ ἔλεγα πάντα — πὼς ἡ ὁποιαδήποτε πνευματικὴ συμμετοχὴ μας στὴ διεθνικὴ ζωὴ ἔχει ἀληθινὴ ἀξία μόνο ὅταν εἶναι ἰδιορροθμὴ καὶ πρωτότυπη καὶ ἀποτελεῖ συμβολή, προσθήκη καὶ ὄχι ἀπορρόφηση. Θέλω νὰ πῶ ὅτι ἡ θὰ εἶμαστε ἓνας συγκροτημένος Ἑλληνισμὸς, μὲ δική του προσωπικότητα, καὶ τότε θὰ βαρύνουμε, θὰ εἶμαστε κάτι, ἢ θὰ πέσουμε μέσα στὴν ἀνωνυμία τοῦ κοσμοπολιτικοῦ πλήθους σὰν ἄτομα ἀνεργμάτιστα καὶ ξερριζωμένα. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἓνα ζήτημα, πού μᾶς ἀφορᾷ ὅλους μαζί. Τὸ ἄλλο εἶναι ἡ ἀτομικὴ ὑπόσταση τοῦ καθενός, πού πιστεύω ὅτι ἔχει ἀνάγκη νὰ στερεωθεῖ κάπου, νὰ βρεῖ ἐρείσματα πού νὰ τὴν ξεπερνοῦν.